

In: H. Bontellier e.a.
Omstreden ruimte
Amsterdam: Van Gansbeke 2007

HOOFDSTUK 6

Verwijdert van de straat Over veiligheid door gebiedsverboden *Bas van Stokkom*

In Nederland groeit de steun voor het aanpakken van overlastgevende jongeren met *Anti-Social Behaviour Orders* (ASBO's). Maar zijn de verwachtingen van gebiedsverboden naar Engels voorbeeld wel zo terecht? Bovendien: verliezen mensen niet hun tolerante vermogens wanneer afwijkende groepen uit het straatbeeld worden verdreven?

In 2004 ontstond er veel ophef toen een groep Marokkaanse jongeren de Amsterdamse Diamantbuurt onveilig maakte. De groep gaf veel overlast, treiterde bewoners, vertoonde weerspanning gedrag en sommigen maakten zich schuldig aan winkeldiefstal. Kamerlid Wilders stelde vragen aan de minister van Justitie en bepleitte 'het groeiende probleem van (Marokkaanse) straatterreur' eindelijk serieus te nemen en daadkrachtig te bestrijden.

Problemen zoals in de Diamantbuurt komen in veel stedelijke wijken voor.¹ Politie, andere professionals en burgers staan vaak machteloos tegenover aanhoudende intimidatie en overlast. Overlastgevend gedrag wordt als een van de ernstigste vormen van onveiligheid

¹ De problemen in de Diamantbuurt zijn inmiddels aanzienlijk minder (zie Bontellier e.a. 2007).

beleefd, met name in probleemwijken.² In veel Nederlandse steden is de strijd aangeboden met problematische jeugdgroepen en andere groepen die aanhoudend voor overlast zorgen, zoals junks en verslaafde daklozen. Veel steden, waaronder Rotterdam, kennen een zogeheten noemde persoonsgerichte aanpak, die betrekking heeft op verslaafden, veelplegers, illegalen en overlastgevende jongeren. Zij worden voor de keuze gesteld: een zorgtraject of een strafrechtelijke aanpak. In Amsterdam wordt veel moeite gedaan om de harde kern van 1500 jeugddelinquenten langdurig 'van straat te halen' en deze jongeren door te geleiden naar justitiële inrichtingen.

Veel jongeren die ernstige en aanhoudende overlast veroorzaken, zijn moeilijk aan te pakken omdat aangiften vaak ontbreken en het strafrecht niet van toepassing is. Veel bewoners en winkeliers vreten represailles omdat aangiften tegen jongeren vaak kwaad bloed zetten. Het achterwege laten van aangiften kan volgens Van Gemert (2002) funest zijn, omdat de politie van informatie verstoken blijft en daardoor ook niet in actie kan komen. De veroorzakers van overlast krijgen vrij spel. Mede door deze problemen is momenteel de discussie geopend om naar analogie van de *Anti-Social Behaviour Orders* (ASBO's) in Engeland overlastgevende jongerengroepen stevig aan te pakken. Daartoe behoort het individuele gebiedsverbod, waarbij het de jongere voor lange tijd verboden wordt zich op te houden in een nader omschreven gebied. De ASBO's zijn in Engeland omstreden en hebben veel polemische discussies losgemaakt. In Nederland bestaat er niettemin grote politieke druk om deze Engelse strategieën en maatregelen te introduceren, zoals met het wetsvoorstel *Maatregelen bestrijding voetbalvandalisme en ernstige overlast*. Vaak wordt daarbij aangenomen dat de Engelse ASBO's vruchten afwerpen. Zo wordt in

2 Wat onveiligheidsgevoelens betreft, scoort het item 'plekken waar jongeren rondhangen' in de politiemonitor 2005 (p. 26) het hoogst. 'Overlast door jongeren' wordt in een jaarlijks bewonersonderzoek door de Amsterdamse politie in grote meerderheid genoemd als probleem dat de politie als eerste dient aan te pakken (Bervoets en Stol 2002).

de tekst *Stadsconferentie Jongenoverlast*³ gezegd: 'In Engeland werkt de ASBO. Daders weten: als ik mij niet aan de afspraken houd, komt het strafrecht in beeld en hangt er een gevangenisstraf boven mijn hoofd.' Ook politici verwijzen met regelmaat naar de veronderstelde successen van de Britse aanpak. De vraag is of deze geluiden gebaseerd zijn op *wishful thinking*.

In dit hoofdstuk worden allereerst de vele moeilijkheden rond de invoering van ASBO's besproken. De vraag is of de Nederlandse variant – het genoemde wetsvoorstel – die problemen zal weten te omzeilen. Betoogd wordt dat de voorgenomen maatregelen veel nadelen met zich meebrengen, maar voor sommige persistente verdachten nuttig kunnen zijn. Voor relatief 'onschuldige' devianten personen zoals bedelaars en daklozen ligt dat waarschijnlijk geheel anders. Bovendien: als devianten groepen uit het straatbeeld worden verdreven, is het de vraag of de bevolking niet het vermogen verliest om tolerante attitudes te ontwikkelen. Het grote publiek geeft overigens regelmatig uitdrukking aan twee behoeften die elkaar moeilijk verdragen: stedelijkheid én veiligheid. Betoogd wordt dat beide van belang zijn.

ASBO's in Engeland

Sinds de Crime and Disorder Act van 1998 wordt in Engeland en Wales antisociaal gedrag in sterke mate bestreden. De *Anti-Social Behaviour Order* (ASBO) uit deze wet is een civielrechtelijke procedure, die politie, lokale overheden en woningcorporaties kunnen aanvragen.⁴ De burgerrechter kan vervolgens beperkingen aan het gedrag van een individu opleggen, zoals wegblijven uit bepaalde gebieden

3 Uitgegeven door het Nicis Institute (www.nicis.nl).

4 Naast de ASBO-regeling heeft de politie onder andere ook de beschikking gekregen over een *Dispersal Order* (personen van straat verwijderen), terwijl de *Curfew Orders* (avondklok) zijn verruimd (Burney 2005, pp. 104–105).

of het verbieden van bepaalde vormen van (wan)gedrag. De eisen voor de bewijslast liggen niet zo hoog als in het strafrecht. Zo is *hearsay* (bewijs van horen zeggen) toegestaan. ASBO's worden vooral ingezet tegen overlastgevende jongeren en jongvolwassenen (zie Flint en Nixon 2006). De politie, lokale overheden en de rechter beschikken daarmee over een middel dat verregaand repressief kan zijn. Het schenden van ASBO-bepalingen geldt namelijk als een strafbaar feit. Er kunnen stevige straffen worden opgelegd tot maximaal vijf jaar gevangenisstraf voor een volwassene en twee jaar voor een minderjarige. Velen vatten deze civiele procedure op als een oneigenlijke manier om gedrag te criminaliseren.

In veel gemeenten zijn 'ASBO-experts' aan het werk: zij onderzoeken klachten, bundelen informatie en bewijzen, en stellen ASBO-aanvragen op. Zij stellen ook vaak voor om een ASBO toe te voegen aan een strafrechtelijke sanctie indien er sprake was van antisociaal gedrag in het verleden. Cijfers in Manchester en Nottingham tonen aan dat deze *post-conviction* ASBO's grotendeels verantwoordelijk zijn voor de toename van het aantal ASBO's. De ASBO wordt zo vooral benut om persistente daders te controleren en te sanctioneren (Burney 2005; ook Koffman 2006).

Hoe pakken de ASBO's nu uit in de praktijk? Een relatief klein onderzoek van Koffman in Brighton leert dat in ongeveer de helft van de gevallen de ASBO 'terecht' werd opgelegd. Terecht in de betekenis van een 'passend antwoord' op persistent en ernstig overlastgevend gedrag en met het oog op bescherming van bewoners. De bewuste overlastgevers hebben het leven van hun burens of van andere benadeelden inderdaad 'tot een hel' gemaakt. Het is opvallend dat ASBO-bepalingen veel worden overtreden, wat ook weer niet verwonderlijk is omdat er weinig toezicht is op gebiedsontzeggingen. Een breed evaluatieonderzoek ontbreekt nog, maar een voorlopige evaluatie van het Home Office laat verontrustende cijfers zien: 42 procent van de bepalingen wordt overtreden (Campbell 2002). In de studie van Koffman was in 18 van de 25 zaken sprake van een ASBO-

schending.⁵ Volgens Burney bestaat er een zekere tendens dat de politie liever ASBO's oplegt dan gewone sancties, omdat de hoge kans op niet-nakomen haar verzekert van strafrechtelijke vervolging. Verder blijkt dat bijna een kwart van de personen die een ASBO kreeg opgelegd, in de gevangenis belandt (gewoonlijk voor korte tijd; relatief veel jongvolwassenen). Daarbij moet worden aangetekend dat het in veel gevallen om recidivisten gaat die zonder een ASBO sowieso voor delicten vervolgd zouden worden (Burney 2005, p. 95). Hoe dan ook: ASBO's kunnen op slinkse wijze worden benut, bijvoorbeeld wanneer politieagenten bij voorbaat weten dat de overlastgevers in kwestie de bepalingen niet zullen of kunnen nakomen (Pakes 2005). Volgens Koffman (2006) zijn rechters echter wel terughoudend om zware straffen op te leggen.

Er bestaat grote lokale variatie in het opleggen van ASBO's en verwante maatregelen: de stad Manchester had tot eind 2004 ruim 600 ASBO's opgelegd. Het hele district Thames Valley, waar het politiewerk in het teken staat van *restorative justice* (herstelrecht), had tot die tijd slechts 69 ASBO's opgelegd. Vooral de politieke cultuur en het politiebeleid bepalen hoe antisociaal gedrag wordt aangepakt (Burney 2005, p. 167). Volgens Edwards (2002) bestaat er in de lokale partnerships van veiligheidsprofessionals niet veel enthousiasme om ASBO's op te leggen; het contact met de bevolking kan er niet door worden verbeterd. De illusie wordt gevestigd dat het mogelijk is complexe en veelgelaagde problemen, zoals drugsgebruik en straatprostitutie en het gebruik van de publieke ruimte door de jeugd, door punitieve interventies aan te pakken. Een struikelblok is dat klachten van bewoners over antisociaal gedrag vaak meteen naar de politie gaan.

5 Deze cijfers staan in schril contrast met de gegevens die in de Memorie van Toelichting van het wetsvoorstel 'Aanwijzingen ernstige overlast' over Rotterdamse gebiedsontzeggingen naar voren worden gebracht (p. 27). Van de ruim 3000 gebiedsverboden die in 2002-2003 zijn opgelegd, zou er slechts in 125 gevallen sprake zijn geweest van een 'negeren'.

Ook tijdens het bewonersoverleg gaat menigmaal direct een voorkeur uit naar ASBO's, en niet naar drangmaatregelen (zoals contracten) of mediation.

ASBO's worden voorts aan zeer uiteenlopende personen opgelegd: jongeren, huurders, drank- en drugsgebruikers, mensen met psychische problemen, prostituees, dak- en thuislozen, bedelaars, waaronder veel verslaafden. ASBO's hebben vooral een sterke *street cleansing*-functie (Burney 2005): lokale gemeenschappen van onwenselijke groepen bevrijden. Moore (2008) schetst in een casestudie hoe ASBO's tegen een klein aantal dak- en thuislozen zijn toegepast in een Engels universiteitsstadje. De eerste resultaten leken positief: de klachten van het publiek verminderden en het aantal daklozen op straat nam behoorlijk af. Niettemin trad er verplaatsing op van het probleem naar andere centrumgebieden. In reactie daarop besloot de gemeente om voor steeds meer stadsdelen *Dispersal Orders* op te leggen. Na twee jaar constant naar andere gebieden te zijn verdreven, kwamen de dak- en thuislozen uiteindelijk toch weer op de oude plek in het centrum terecht.

Ook uit deze casestudie blijkt dat omwonenden die in publieke bijeenkomsten samen met de politie problemen kunnen identificeren en prioriteiten bij de aanpak kunnen vaststellen, sterk aandringen op het aanvragen van ASBO's. Volgens Moore vraagt het publiek keer op keer aan de politie om dak- en thuislozen uit de buurt te verdrijven. Aldus is vooral bij de politie onvrede ontstaan om deze dwangmatige aanpak steeds maar weer voort te zetten. Maar indien de politie die kritiek naar buiten brengt, wordt zij door bewoners prompt beschuldigd van 'soft policing'.

Volgens Burney en vele anderen stelt de ASBO-regeling overheden in staat om de vraag naar onderliggende problemen en behoeften te ontlopen. Het grootste probleem is dat jongeren en jongvolwassenen die met leerachterstanden, verslaving, huiselijk geweld, ADHD of andere psychische problemen te maken hebben en hulp behoeven, ASBO's krijgen opgelegd. In veel gevallen hebben deze problemen

betrekking op het hele gezin en laten hulpinstanties het afweten (Koffman 2006). Om soortgelijke redenen acht Pakes (2005) het opleggen van ASBO's tamelijk zinloos; er gaat geen prikkel tot gedragsverandering van uit. Het ASBO-beleid dient als excuus om niet meer in te zetten op hulpverlening en begeleiding en kan leiden tot een verdere maatschappelijke tweedeling, mede omdat de retoriek van hard aanpakken vatbaar is voor populisme. Collectieve problemen worden individueel afgewikkeld. Het ligt meer voor de hand om samen te werken en vertrouwen op te bouwen met bewoners die met wangedrag te maken hebben.

ASBO-achtige maatregelen in Nederland

Steeds meer Nederlandse politici en bestuurders lijken bestaande gebiedsverboden en samenscholingsverboden intensiever te willen gebruiken.⁶ CDA-Kamerlid Sybrand van Haersma Buma heeft voorgesteld om hardnekkige graffitischrijvers een gebiedsverbod op te leggen (*Nederlands Dagblad*, 29 augustus 2009). In zijn ogen zet het beboeten van spuitbuskunstenaars maar weinig zoden aan de dijk. De daders kunnen de boete vaak niet betalen en blijven spuiten in hun buurt. Volgens Van Haersma Buma kan een gebiedsverbod helpen, aangezien het graffiti-spuuters er juist om gaat op hun eigen terrein hun sporen achter te laten. 'Ze kunnen dan niet meer stoer doen in hun eigen gebied.' Het verbod kan wat hem betreft gaan gelden voor een fors deel van een gemeente, bijvoorbeeld het centrum van Amsterdam.

Mogelijk zal Nederland de komende jaren met een variant van de Engelse 'ASBO-mania' worden geconfronteerd. Zoals gezegd, bestaat er grote politieke druk om deze Engelse strategieën en maatregelen te introduceren. De wet *Maatregelen bestrijding voetbalvandalisme*

6 Zie de berichtgeving op de website van het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (ccv).

en *ernstige overlast* zal zeer waarschijnlijk worden ingevoerd. Het wetsvoorstel biedt de burgemeester en de officier van justitie extra bevoegdheden om notoire overlastgevers aan te pakken en structurele ernstige overlast te bestrijden. Het betreft aanhoudende orde verstoringe gedragingen die elk op zich wellicht niet altijd even ernstig zijn, maar die door hun voortduren een directe aantasting vormen van de veiligheid en leefbaarheid van bewoners. In de Memorie van Toelichting wordt geconstateerd dat een beperkte categorie veroorzakers van ernstige aanhoudende overlast niet met bestaande bestuurlijke en strafrechtelijke middelen kan worden aangepakt. Zo kan het Openbaar Ministerie momenteel geen gedragsmaatregel opleggen. Tegelijkertijd zou voorlopige hechtenis weer een te zwaar middel zijn. De burgemeester en de officier van justitie krijgen daarom nieuwe bevoegdheden toegekend. De eerste krijgt de 'bevelsbevoegdheid' om een gebiedsverbod op te leggen dat kan worden aangevuld met een meldingsplicht. Doel is handhaving van de openbare orde. De officier van justitie kan in afwachting van en vooruitlopend op de uitspraak van de rechter een gedragsaanwijzing geven aan een verdachte. Dat kan in de vorm van een gebiedsverbod, een contactverbod, een meldingsplicht dan wel een begeleidingsplicht waarbij de verdachte verplicht wordt in contact te blijven met bijvoorbeeld de verslavingszorg of de jeugdhulpverlening. Het doel van de gedragsaanwijzing is strafbaar gedrag dat belastend is voor buurtbewoners onmiddellijk te voorkomen of te beëindigen. Deze maatregel is ook te benutten om slachtoffers en getuigen te beschermen tegen mogelijke intimidatie. Handelen in strijd met het opgelegde bevel of de gedragsaanwijzing wordt strafbaar gesteld.

Beide nieuwe bevoegdheden staan sterk in het teken van preventie en proactie: 'Door een meer gevarieerde aanpak in een vroeger stadium kan aanhoudend strafbaar gedrag worden voorkomen. Het gaat hier als het ware om een "korte klap aan de voorkant", die vanwege de snelheid en vroegtijdigheid een goede aanvulling vormt op de reeds beschikbare strafrechtelijke bevoegdheden' (Memorie van

Toelichting p. 21). In een toelichting van de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken (TK 2007–2008, 31 467, nr. 3) beklemtonen zij dat de nieuwe vorm van gebiedsverbod aanzienlijk langer kan duren dan bestaande gebiedsverboden die momenteel door middel van de Gemeentewet of de Algemene Plaatselijke Verordening (APV) worden opgelegd. Binnen het bestaande instrumentarium is het samenschotingsverbod een algemeen verbod dat voor iedereen geldt; overtredding daarvan is ook geen misdrijf. Deze openbareordemaatregelen worden alleen ten tijde van een (dreigende) ordeverstoring toegepast. De duur van de maatregel moet direct gekoppeld zijn aan de dreigende situatie voor de openbare orde, en mag daarom niet onevenredig lang zijn.⁷ De nieuwe wet daarentegen voorziet in een individueel bevel dat ongewenste groepsvorming in een bepaald gebied tegen gaat. De maatregel is niet gericht tegen de groep als zodanig, maar tegen een of meer personen in de groep. Er hoeft dus geen sprake te zijn van samenscholing in de zin van de APV. Er moet wel sprake zijn van 'ernstige vrees voor verdere verstoring van de openbare orde'.

Het gaat dus om extra preventieve bevoegdheden die over een lange periode gelden, en die de leemtes in bestaande bevoegdheden moeten opvullen. Zo kan de burgemeester langdurige gebiedsverboden van maximaal drie maanden opleggen, met de mogelijkheid tot verlenging tot maximaal negen maanden indien een persoon de openbare orde herhaaldelijk 'groepsgewijs' heeft verstoord. Onder omstandigheden kunnen de maatregelen van de burgemeester ook van toepassing zijn op 12-minners (het gaat dan om een bevel gericht aan de ouders). In de toelichting verwoorden de ministers een concreet voorbeeld:

'Een aantal personen bevindt zich regelmatig en langdurig op bepaalde openbare plekken in een wijk. Hun gedrag kenmerkt zich door onverantwoord rijgedrag, geluidsoverlast, openbare dronkenschap,

7 Zie ook de brief van de minister van BZK aan de Tweede Kamer, 4 juni 2009.

het rondhangen in portieken, zich agressief gedragen tegenover omwonenden en het uitschelden en lastigvallen van voorbijgangers. De aanwezigheid van de betrokkenen in de wijk dient geen redelijk doel en leidt tot een optelsom van incidenten en klachten bij omwonenden. Al met al wordt de orde en rust in het publieke domein ernstig verstoord, waardoor sprake is van een serieus openbareordeprobleem. De burgemeester geeft daarom een gebiedsverbod, waardoor betrokkenen zich een aantal maanden niet mogen bevinden op locaties waar zij overlast veroorzaakten. In een concreet geval kan het gebiedsverbod nog extra kracht worden bijgezet in de vorm van een meldingsplicht. Dit komt erop neer dat de ordeverstoorder wordt verplicht om zich bij een nader aangegeven instantie op een nader aangegeven tijdstip (al dan niet meerdere malen gedurende een langere periode) te melden. (...) De ordeverstoorder krijgt bijvoorbeeld de plicht zich iedere zaterdagavond om 20.00 uur en iedere koopavond om 18.00 uur te melden bij de buurtagent.

Hoe langdurige gebiedsverboden beoordelen?

Over de effectiviteit en legitimiteit van gebiedsverboden is de laatste jaren veel geschreven. Binnen de Amerikaanse grootstedelijke context hebben Kahan en Mearns (1998) een pleidooi gehouden voor gebiedsverboden en verwante maatregelen. Volgens deze auteurs gaat er een sterk signaal van ordeherstel van uit. Door jeugdbendes te verhinderen openlijk hun gezag op straat uit te stralen, wordt het beeld ontkracht dat benedeleden een hoge status in de wijk hebben. Veel jongeren streven participatie na in het nachtelijke straatleven, niet zozeer omdat ze dat intrinsiek waardevol vinden, maar omdat ze menen dat anderen verwachten dat ze dat doen. De avontuurlijke subculturele stijl geniet hoog aanzien. Volgens Kahan en Mearns helpt de avondklok jongeren zich van die subculturele druk te ontlasten. De oudere groepsleden hebben minder kans de jongeren met hun gedrag te imponeren. De betreffende verordeningen kunnen volgens

de auteurs tevens het gezag versterken van burgers die actief zijn in bewonersorganisaties. Zij vatten de avondklok en het verspreidingsgebod op als preventieve strategieën, die als goed alternatief kunnen dienen voor de vele valstrikken van rechtshandhaving. Hoofdvraag is: hoe te voorkomen dat teenagers participeren in het nachtleven en de daarbij horende illegale straateconomie? Door een avondklok zou de keuze 'thuis blijven' minder belastend worden. 'Niet op straat zijn' wordt deels verlost van zijn negatieve reputatie.

Niettemin: op grond van de vele problematische Engelse ervaringen zou het naïef zijn te menen dat volwassenen in kansarme wijken na het uitvoerdigen van gebiedsverboden automatisch meer toezicht uitoefenen. De Engelse praktijken laten bovendien zien dat de spanningen tussen ouders en jeugdigen ook kunnen toenemen. Wanneer jeugdigen een straat- of uitgaansverbod is opgelegd, verlegt de machtsstrijd zich in zekere zin naar het gezin en mogelijk naar scholen. Ook volgens Noorda en Veenbaas (2006) is het uitvoerdigen van gebiedsverboden een moeilijke zaak. Het ligt volgens deze onderzoekers meer voor de hand om het gedrag van jongeren te reguleren via sociale contracten met onder andere ouders en omwonenden. Volgens de auteurs lost het wegsturen van jongeren weinig op. De overlast verplaatst zich. Ook het lukraak uitdelen van boetes is weinig zinvol. Het is vruchtbaarder in de relatie met de jeugd te investeren door jeugdfunctionarissen bij de politie aan te stellen.

Een ander probleem is dat een repressieve aanpak van overlastgevendende groepen, met name Marokkaanse jongeren, door de betrokkenen en hun ouders kan worden beleefd als een aanval op hun etnische identiteit. Het onderzoek dat Bervoets (2006) heeft verricht naar Marokkaanse jongeren in Gouda, Utrecht en Amsterdam maakt duidelijk dat een harde politieke aanpak tot sociale spanningen en ongeregelde problemen kan leiden en de aanspreekbaarheid van jongeren erdoor vermindert. Voor een effectieve aanpak is de politie sterk afhankelijk van andere partners, het creëren van netwerken en ondersteuning door bewoners.

Daar staat tegenover dat een langdurig verbod een 'gepast antwoord' kan zijn in geval van aanhoudende intimidatie en stelselmatische overlast door een groep. De buurt raakt gedurende een periode verlost van raddraaiers, zodat de rust kan terugkeren. Volgens een recente SCP-studie (Van Noije en Wittebrood 2009) is het beperken van bewegingsruimte van notoire veelplegers door gebiedsverboden al dan niet met een meldingsplicht dan ook geschikt om overlast op specifieke plaatsen en tijden in fysieke zin te verminderen. Maar de auteurs voegen eraan toe dat recidive niet wordt verlaagd als niet ook persoonsgerichte gedragsinterventies worden opgelegd. Het is echter de vraag of het opleggen van langdurige gebiedsverboden in de toekomst steeds gepaard zal gaan met pogingen het gedrag van de overlastgevers te veranderen.

Pogingen bedelaars uit het stadsbeeld te verwijderen

Wat betekent dit nu voor het Nederlandse beleid? Ongetwijfeld zal veel van de (juridische) kritiek op de ASBO's ook op het beleid van gebiedsverboden neerdalen: disproportioneel, ongepast, geen of weinig bewijslast, niet vergezeld gaand met hulpverlening en cursussen, enzovoort.⁸ Er zijn uiteraard veel verschillen (onder andere: in Engeland is het een civiele maatregel, hier is het een bestuurs- en strafrechtelijke maatregel), maar in feite gaat het om forse en langdurige preventieve en proactieve interventies op grond van al dan niet vermeende bescherming van de samenleving. De maatregelen passen ook in de tijdgeest van risicoanalyse en risicobeheersing.

Het is onduidelijk of de nieuwe bevoegdheden ook benut zullen worden om dak- en thuislozen van de straat te houden. Sinds het schrappen van het bedelverbod uit het Wetboek van Strafrecht kunnen gemeenten zelf bepalen of handhaving van een bedelverbod

8 Voor een overzicht van juridische bezwaren tegen de ASBO's zie Von Hirsch en Simister 2006.

prioriteit heeft. Veel gemeenten hebben daartoe de lokale APV-bepalingen aangescherpt. In onder meer Rotterdam is het bedelverbod in de APV opgenomen. Wanneer er naar het oordeel van het College van B&W sprake is van overlast – bijvoorbeeld opdringerigheid of het versperren van de doorgang – dan kan het college het verbod voor een bepaalde tijdsduur activeren. Het bedelverbod is dan ook niet voortdurend of op de gehele stad van toepassing.⁹

Een door de Rotterdamse dienst Sociale zaken en Werkgelegenheid uitgevoerd onderzoek ('Zwerven door de ruimte') geeft inzicht in de vormen van overlastgevend gedrag, de veroorzakers en de beleving in het publieke domein.¹⁰ Uit het onderzoek blijkt dat 42 procent van de ondervraagden bij een bezoek aan het stadscentrum overlast ondervindt (30 procent hiervan met enige regelmaat en 10 procent bij ieder bezoek). De groepen die deze respondenten overlast bezorgen, zijn: bedelaars (67 procent), jongeren (58 procent), drugsverslaafden (58 procent), zwervers (52 procent) en alcoholisten (35 procent). Hieruit blijkt dus dat bezoekers van het stadscentrum zich het meest storen aan bedelaars, vooral als die zich opdringerig gedragen. Hoe is dat te verklaren? Tonkens en Van Doorn (2006 [2005]) plaatsen die ergernis binnen het kader van een risicosamenleving die een sterke voedingsbodem heeft voor obsessieve controle. Volgens de auteurs zoekt de 'angstige middenklasse' de oplossing voor de onveiligheid in het controleren van de armen en marginalen. De vroegere caritatieve benadering van bedelaars was geduldiger, terwijl de verwachtingen lager waren.

Moore (2008) wijst op een verwante verklaring: in stedelijke centra zijn daklozen zichtbaarder geworden en daardoor merkt het publiek

9 Overtreding van het verbod wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste drie maanden of een geldboete van de tweede categorie en kan bovendien worden bestraft met openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak. Bron: zie noot 10.

10 Zie Overlegdocument t.b.v. Raad & Commissie: Wijziging Algemeen Plaatselijke Verordening (APV) inzake bedelverbod, 2003, www.bds.rotterdam.nl/content.jsp?objectid=108311.

hun aanwezigheid eerder op. Gingen bedelaars en daklozen voorheen in sterkere mate in de grote massa op, door toerisme en upgrading van steden wordt hun 'anders-zijn' beklemtoond. Daarbij speelt de visuele impact een belangrijke rol in de publieke waarneming van risico's. Ondanks het relatief onschuldige gedrag van de meeste dak- en thuislozen vindt een groot deel van het publiek ze onvoorspelbaar en beangstigend, en worden ze in verband gebracht met gevaarlijke misdadigers. Dat kan volgens Moore psychische processen van demonisering, 'besmetting' en 'vervuiling' in gang zetten, waardoor de slachtoffers geen rechten worden toegekend. Volgens Moore is het verder opmerkelijk dat het publiek zich in het geheel niet stoort aan verwijdering en verplaatsing van daklozen, en nauwelijks belang lijkt te hechten aan hulp en opvang.

De noodzaak van wanordelijke ervaringen

Als het gaat om aanhoudend intimiderende overlastgevers (de 'neighbours from hell') is er wel wat voor de nieuwe maatregelen te zeggen. Maar als het gaat om bedelaars en andere devianten personen die relatief weinig overlast bezorgen (zoals hangjongeren en psychisch labiele personen), ligt de zaak anders. Sterker: steden lijken voor hun vitaliteit een zekere mate van wanordelijk gedrag nodig te hebben. Tegenover de 'ASBO-manie' kan men een heel ander perspectief plaatsen: als gemarginaliseerde personen uit het stadsbeeld verdwijnen, wordt het grote publiek de mogelijkheid ontnomen tolerante attitudes te ontwikkelen.

Veel ruimten worden tegenwoordig bewust ontworpen als *zero friction*-omgeving, als ruimte waarin elke sociale wrijving of verstoring zo veel mogelijk wordt vermeden. Ook toezicht, surveillance en reglementering dragen daaraan bij. De publieke ruimte kan aldus bescherming bieden aan burgers door ongewenste personen die de 'consumerende meerderheid' zouden kunnen afschrikken op afstand te houden. Volgens Lofland en veel andere stadssociologen komt hier-

door de vitaliteit van de stad in het gedrang. Want angst en omzichtigheid lijken de regels te bepalen. Daardoor is het de vraag of de stad nog wel tolerante stedelingen kan voortbrengen die vertrouwd zijn met een wanordelijk en rommelig stadsbeeld en die mensen onbekommerd kunnen aanspreken. Volgens Lofland vereist de omgang in het stadsleven robuuste individuen die de complexiteit van de stedelijke omgeving aankunnen en over voldoende zelfvertrouwen beschikken.

De 'schone en steriele' stad lijkt aldus een aantal contraproductieve effecten met zich mee te brengen. Sommige onderzoekers (Bannister e.a. 2006) wijzen erop dat ergerlijk gedrag sneller uit de hand loopt en escaleert wanneer de publieke angsten over wanorde en overlast toenemen. De angst voor intimiderend gedrag neemt toe naarmate we er onbekender mee zijn. Richard Sennett formuleerde die ontwikkeling al in *The uses of disorder* (1970): wanneer mensen weinig tolerant zijn ten aanzien van wanorde in hun eigen omgeving en zich afsluiten voor stedelijke wanordelijke ervaringen, dan gaan voorval- len en sociale spanningen sneller gepaard met agressief gedrag en wordt dat agressief optreden ook eerder gerechtvaardigd (Sennett 1996 [1970], pp. 44-45). Door pijnlijke confrontaties te vermijden en terug te vallen op vertrouwde en veilige sociale interactie, veroordelen we onszelf tot een labiel en overgevoelig psychisch huishouden waarin weinig plaats is voor tolerantie en het leren omgaan met deviant gedrag.

De onzekerheid die voortspuit uit confrontaties met bijvoorbeeld daklozen, illegalen of een aantal stoere binken kan volgens Sennett heilzaam zijn: die ervaringen stimuleren intellectuele duiding, het herbeschouwen van eigen vooringenomenheden, en men wordt gedwongen de grenzen af te tasten van wat al dan niet te tolereren is. Zelfs pijnlijke ervaringen en verlies van controle kunnen volgens Sennett die weerbaarheid stimuleren. De ervaringen van angst, onzekerheid, verwarring en ongemak bieden emotionele stimuli en nopen creatieve en soepele antwoorden te ontwikkelen.

Kortom: het steriel maken van binnensteden, dikwijls geflankeerd met *zero tolerance* en gebiedsverboden, leidt ertoe dat burgers zich als kasplantjes gaan gedragen. De kunst om met rauwe, niet ordentelijke ervaringen om te gaan, raakt verloren. We worden minder tolerant, eerder angstig en we neigen ertoe op kleine inbreuken fel te reageren.

Behoeft aan veiligheid én aan stedelijkheid

Tegelijkertijd hebben stadsmensen behoefte aan een veilige omgeving. Zij stellen een publieke ruimte op prijs waar zij zich vreedzaam onder elkaar bevinden en bewegen (Bottoms 2006). Anders dan in kleine gemeenschappen en dorpen, waar zelfs het gedrag van devianten of opvliegende personen voorspelbaar is, heeft de openbare ruimte in steden 'tekenen van ongevaarlijkheid' nodig die onze betrekking met anderen reguleren. Goffman (1963; 1971) toonde in zijn studies al aan dat korte momenten van onfatsoenlijk gedrag het delicate morele *framework* dat het publieke leven schraagt, uiteen kan laten spatten. Alledaags onbetamelijk gedrag ondermijnt vormen van vertrouwen waarop het publieke leven berust. Een verkeerd woord, gebaar of een niet-juiste lichaamshouding kan een verrassende mate van afkeer, boosheid en angst laten ontstaan. Het gaat niet zozeer om regels die geschonden worden, maar om gedrag dat situationeel zodanig ongepast is dat de hoge mate van zorg en gevoeligheid die zelfreflexieve stedelingen eigen is, in het gedrang komt. Cultureel geografen spreken in dit verband over *transgression of place*. Brits onderzoek leert dat ogenschijnlijk onschuldige handelingen als bier drinken op straat door veel voorbijgangers worden ervaren als 'bezetting van ruimte'. Straatdrinkers krijgen snel het etiket van 'onvoorspelbare vreemden' die normen en gevoeligheden dwarsbomen en de identiteit van de voorbijgangers compromitteren (Dixon e.a. 2006).

Deze spanningen doen zich eerder voor omdat veel plaatsen steriel en homogeen van aard zijn geworden. In die publieke ruimten wordt deviant gedrag eerder als problematisch gedefinieerd omdat het *out*

of place zou zijn. Zo kan het gedrag van daklozen worden afgewezen omdat zij privégedrag zoals slapen de publieke ruimte binnenvoeren (Dixon e.a. 2006). In zekere zin zijn deze bevindingen verontrustend, omdat veel burgers kennelijk niet in staat zijn om zich gebruikers van een straat en een plein als een heterogeen publiek voor te stellen. Tegelijkertijd mag men aannemen dat een groot deel van de burgerij altijd de neiging heeft gehad de publieke ruimte als ordentelijk, netjes en zuiver waar te nemen, en dus ook verschoond wil blijven van herrieschoppers en daklozen.

Opmerkelijk is verder dat dezelfde burgerij het vaak betreurt dat de stad minder levendig is geworden. Want burgers die veiligheid verlangen, stellen doorgaans ook stedelijkheid op prijs. Veel stadsbewoners tonen een ambivalente houding: naast voorspelbare en veilige domeinen zijn ze ook op zoek naar minder voorgeprogrammeerde ervaringen en belevenissen op plekken waar de volledige regie van ruimte en gedrag 'hapert'. Volgens Maarten Hajer en Arnold Reijndorp (2001, p. 13 e.v.) is stedelijke ervaring gebaseerd op confrontatie met verschillende betekenissen waardoor mensen gedwongen zijn de eigen waarnemingen en ervaringen te toetsen en stereotypering te voorkomen. De kwaliteit van stedelijke publieke ruimten heeft in sterke mate te maken met het opdoen van nieuwe ervaringen die verwondering kunnen opwekken, zodat wisseling van perspectief mogelijk is. Plaatsen hebben stedelijke allure wanneer verschillende groepen mensen belang in die plekken stellen. Juist door het onverwachte en volgens sommigen ongewenste gebruik van een park of een plein wordt stedelijke ervaring vormgegeven. Die ervaring wordt niet bedreigd door de aanwezigheid van bijvoorbeeld hangjongeren of bedelaars, maar juist door een soms heftige 'uitwisseling' wordt er publiek leven gecreëerd.

Hoe het ook zij: verwondering en irritatie over afwijkend gedrag horen bij de stad. Als het doel zou zijn zo min mogelijk frictie met andere groepen te laten ontstaan, zou dat het einde betekenen van elke vorm van stedelijkheid, opgevat als het ervaren van perspectief-

wisselingen en confrontaties met 'anderen' (Hajer en Reijndorp 2001). Omgekeerd moeten we excentriek en deviant gedrag ook weer niet romantiseren (zie bijvoorbeeld Harcourt 2001). Want dan worden de dagelijkse zorgen van stadsbewoners, vooral de onveiligheidsbeleving en de daarmee verbonden ongenoegens, miskend. Wanorde is niet altijd iets moois, zoals sommigen beweren, en evenmin is orde altijd iets verdachts. De behoefte aan veiligheid, voorspelbaarheid en bescherming is dan ook een reëel verschijnsel. Een gevoel van veiligheid is vaak een voorwaarde voor volwaardige participatie (Terpstra 2008; Hajer en Reijndorp 2001).

Ruimte voor spontaniteit?

Repressieve strategieën als straatverboden lijken aantrekkingskracht te hebben omdat ze overlastgevend gedrag abrupt onmogelijk maken. Het is dan ook mogelijk de Engelse ASBO's en de geplande Nederlandse gedragsaanwijzingen op te vatten als vormen van preventief beleid, gericht op speciale risicogroepen. Door het 'schoonvegen' van publieke ruimten kunnen potentiële risico's voor bewoners en andere gebruikers van het publieke domein worden beperkt en voorkomen. De ervaringen met de Engelse ASBO's leren dat gedragsaanwijzingen en hechtenis bij overtreding daarvan voor een kleine groep stelselmatige ernstige overlastgevers van nut kan zijn. Bewoners hoeven bijvoorbeeld minder voor intimidatie van een raddraaier te vrezen. Uitsluitend de kaarten zetten op deze repressieve strategieën is echter weinig zinvol, omdat de effecten na afloop van het verbod of de hechtenis verdampen en de betrokkenen niet tot gedragsverandering worden aangezet. Meer dan eens fungeert het ASBO-beleid als excuus om hulpverlening en begeleiding achterwege te laten. De interventies geven geen aandacht aan onderliggende problemen en behoeften.

Uiteindelijk mikken strafrechtelijk georiënteerde vormen van handhaving te veel op een individuele 'oplossing' (de individuele sanctie), terwijl het erom gaat gemeenschappelijke normen te verster-

ken en sociale relaties op te bouwen. We zijn dus aangewezen op het inspelen op gedragsverandering door drang en bemoeienis binnen sociale netwerken van de betrokkenen. Het hedendaagse lokale veiligheidsbeleid zet onder andere in op meer cameratoezicht, handhaving van de 'kleine norm' door toezichthouders, lik-op-stukbeleid, uitbreiding van gemeentelijke verordeningen en de invoering van gedragsregels. Daarmee hebben regelgeleide regulering en professioneel toezicht aanzienlijk terrein gewonnen, ten koste van informele regulering en spontane conflictoplossing door burgers zelf (Terpstra 2008; Van Stokkom 2008). De vraag is echter of een individualistische samenleving waarin de consument de dienst uitmaakt nog wel in 'spontane' vormen van sociale regulering kan voorzien. Burgers lijken privacy en anonimiteit juist op prijs te stellen.

- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990
- Mayer, Margit, Vereinigtes Berlin – vielfach gespalten. Neue Segregationsmuster und politische Massnahmen. *Forum Wissenschaft*, 1/2001 – te vinden op www.linksnet.de/de/artikel/17692
- Rada, Uwe, *Hauptstadt der Verdrängung. Berliner Zukunft zwischen Kiez und Metropole*. Berlin: Schwarzer Risse, 1997
- Hoofdstuk 4*
- Rohmer, Marlies, *Bouwen voor de next generation*. Rotterdam: Nai Uitgevers, 2007
- Hoofdstuk 5*
- Baarsma, Barbara, *Nederland Toezichtland. Een economisch perspectief*. SEO Rapport 792. Amsterdam: SEO, 2005
- Baldwin, David A., The concept of security. *Review of International Studies*, 23, pp. 5–26, 1997
- Brug, W. van der, Politieke problemen, prioriteiten en partijkeuze. Thomassen, J., K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971–1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: SDU, 2000
- Hooghe, L., G. Marks en C. Wilson, Does Left/Right structure party positions on European integration? *Comparative Political Studies*, 35, 8, pp. 965–989, 2002
- Lakoff, George, *Moral politics. What conservatives know that liberals don't*. University of Chicago Press, 1996
- Oppelaar, J. en K. Wittebrood, *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*. Den Haag: SCP, 2006
- Hoofdstuk 6*
- Bannister, J. e.a., 'Respectable or respectful? (In)civility and the city', *Urban Studies*, 43, 5/6, pp. 919–937, 2006
- Bervoets, Eric, *Tussen respect en doorpakken. Een onderzoek naar de politieke aanpak van Marokkaanse jongeren in Gouda, Utrecht en Amsterdam*. Amsterdam: Elsevier Overheid, 2006
- Bervoets, Eric en Wouter Stol, Marokkanen en Nederlanders over hun wijk: gedeelde problemen als mogelijkheid voor buurtactivisme. *Tijdschrift voor Criminologie*, 44 (3), pp. 247–261, 2002
- Bottoms, A.E., Incivilities, offence and social order in residential communities. Simester, A. en A. Von Hirsch (eds.), *Incivilities. Regulating offensive behaviour*, pp. 239–280. Oxford: Hart Publishing, 2006

- Boutellier, H., R. van Wonderen e.a., *Sociaal vertrouwen in Oud-Zuid*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2007
- Burney, Elizabeth, *Making people behave. Antisocial behaviour, politics and policy*. Cullompton: Willan, 2005
- Campbell, S., *A review of Anti-Social Behaviour Orders*. Research study 236. Londen: Home Office, 2002
- Dixon, J. e.a., Locating impropriety: Street drinking, moral order, and the ideological dilemma of public space. *Political Psychology*, 27 (2), pp. 187–206, 2006
- Edwards, A., Learning from diversity: the strategic dilemmas of community-based crime-control. Hughes, G. en A. Edwards (eds.), *Crime control and community. The new politics of public safety*, pp. 140–166. Cullompton: Willan, 2002
- Flint, J. en J. Nixon, Governing neighbours: Anti-social Behaviour Orders and new forms of regulating conduct in the UK. *Urban Studies*, vol. 43, nr. 5/6, pp. 939–955, 2006
- Gemert, Frank van, Botsen met de buurt. Overlast en wisselwerking tussen jeugdgroepen en de buitenwereld. *Tijdschrift voor Criminologie*, 44 (2), pp. 162–171, 2002
- Goffman, E., *Relations in public*. New York: Basic Books, 1971
- Goffman, E., *Behavior in public places*. New York: Free Press, 1963
- Hajer, M. en A. Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 2001
- Harcourt, B.E., *Illusion of order. The false promise of broken windows policing*. Cambridge (MA): Harvard University Press, 2001
- Hirsch, Andrew Von, en A.P. Simester, Penalising offensive behaviour. Constitutive and mediating principles. Simester, A. en A. Von Hirsch (eds.), *Incivilities. Regulating offensive behaviour*, pp. 115–132. Oxford: Hart Publishing, 2006
- ITS, *Kappen met sociaal gedrag. Evaluatie van de pilot ff Kappe in Rotterdam*. Nijmegen: ITS, 2008
- Kahan, Dan M. en Tracey L. Meares, Law and (norms of) order in the Inner City. *Law & Society Review*, 32, pp. 805–838, 1998
- Koffman, Laurence, The use of Anti-Social Behaviour Orders. An empirical study of a new deal for communities area. *The Criminal Law Review*, nr. 7, pp. 593–613, 2006
- Lofland, Lyn, *The public realm. Exploring the city's quintessential social territory*. New York: De Gruyter, 1998
- Moore, Stephen, Street life, neighbourhood policing and 'the community'. Squieres, Peter (ed.), *Asbo nation. The criminalisation of nuisance*. Bristol: The Policy Press, 2008
- Noije, L. van, en K. Wittebrood, *Overlast en verloedering ontleuteld*. Den Haag: SCP, 2009

- Noorda, J.J. en R.H. Veenbaas, *Rondhangende jongeren*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2006 (www.ikpsport.nl/files/918/rondhangende_jongeren.pdf)
- Pakes, Francis, De Britse aanpak van antisociaal gedrag. *Tijdschrift voor criminologie*, (47) 3, pp. 284–290, 2005
- Sennett, R., *The uses of disorder. Personal identity and city life*. Londen: Faber & Faber, 1996 [1970]
- Squires, Peter en Dawn E. Stephen, *Rougher justice. Anti-social behaviour and young people*. Cullompton: Willan, 2005
- Stokkom, B. van, Te gast in (semi)publieke ruimtes: Naar conviviale stedelijke omgangsvormen. *Beleid en Maatschappij*, [te verschijnen], 2009
- Stokkom, B. van, *Symbolen van orde en wanorde. Broken windows policing en de bestrijding van overlast en buurtverval*, pp. 1–151. Den Haag: Reed Business, 2008
- Stokkom, B. van, Regulering van antisociaal gedrag. Aanpak overlastgevend jongeren in Engeland en Nederland. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 6, 3, pp. 36–50, 2007
- Stokkom, B. van, en N. Toenders, *De sociale cohesie voorbij. Actieve burgers in achterstandswijken*. Amsterdam: Pallas, 2009
- Terpstra, J., Regulering van de publieke ruimte in Nederland. Ponsaers, P. en E. Devroe (red.), *Publieke ruimte*, pp. 113–137. Cahiers Integrale Veiligheid nr. 4. Brussel: Politeia, 2008
- Tonkens, E. en L. van Doorn, *Wat is er zo ergerlijk aan bedelende daklozen?* www.kennislink.nl/publicaties/wat-is-er-zo-ergerlijk-aan-bedelende-daklozen#, november 2006 (Oorspronkelijk publicatie: Empowerment en ongeduld in de controlecultuur. Wat is er zo ergerlijk aan bedelende daklozen? *rss, Tijdschrift voor de sociale sector*, nr. 4, pp. 4–9, 2005)

Hoofdstuk 7

- Beckett, K. en S. Herbert, Dealing with disorder. Social control in the post-industrial city. *Theoretical Criminology*, 12 (1), pp. 5–30, 2008
- Bittner, E., *The functions of the police in modern society. A review of background factors, current practices, and possible role models*. Cambridge (Mass.): Oelgeschlager, Gunn & Hain, 1970
- Bowling, B., The rise and fall of New York murder. Zero tolerance or crack's decline? *British Journal of Criminology*, 39 (4), pp. 531–554, 1999
- Coleman, R., Surveillance in the city. Primary definition and urban spatial order. *Crime, Media, Culture*, 1 (2), pp. 131–148, 2005
- Karmen, A., Zero tolerance in New York City: hard questions for a get-tough policy. R.H. Burke (ed.), *Hard cop, soft cop. Dilemmas and debates in contemporary policing*, pp. 23–39. Cullompton: Willan, 2004
- Kelling, G.L., 'Broken Windows' and the culture wars: a response to selected critiques. Matthews, R. en J. Pitts (eds.), *Crime, disorder and community*

- safety*, pp. 120–144. Londen: Routledge, 2002
- Kelling, G.L. en C.M. Coles, *Fixing broken windows. Restoring order and reducing crime in our communities*. New York: The Free Press, 1996
- Millie, A., J. Jacobson, E. McDonald, M. Hough, *Antisocial behaviour strategies. Finding a balance*. Bristol: Joseph Rowntree Foundation/The Policy Press, 2005
- Newburn, T. en T. Jones, Symbolizing crime control. Reflections on zero tolerance. *Theoretical Criminology*, 11 (2), pp. 221–243, 2007
- Sousa, W.H. en G.L. Kelling, Of 'broken windows', criminology, and criminal justice. Weisburd, D. en A.A. Braga (eds.), *Police innovation. Contrasting perspectives*, pp. 77–97. Cambridge: Cambridge University Press, 2006
- Stokkom, B. van, *Symbolen van orde en wanorde. Broken Windows policing en de bestrijding van overlast en buurtverval*. Den Haag/Apeldoorn: Reed Business/Politie en Wetenschap, 2008
- Taylor, R.B., Incivilities reduction policing, zero tolerance, and the retreat from coproduction: weak foundations and strong pressures. Weisburd, D. en A.A. Braga (eds.), *Police innovation. Contrasting perspectives*, pp. 98–114. Cambridge: Cambridge University Press, 2006
- Terpstra, J., *Wijkagenten en hun dagelijks werk. Een onderzoek naar de uitvoering van gebiedsgebonden politiewerk*. Den Haag/Apeldoorn: Reed Business/Politie & Wetenschap, 2008
- Terpstra, J., Regulering van de publieke ruimte in Nederland. Ponsaers, P. en E. Devroe (red.), *Publieke ruimte*, pp. 113–137. Cahiers Integrale Veiligheid nr. 4. Brussel: Politeia, 2007
- Wilson, J.Q. en G. Kelling, Broken windows, *The Atlantic Monthly*, 249, 3, pp. 29–38, 1982

Hoofdstuk 8

- Braithwaite, J., *Crime, shame and reintegration*. New York: Cambridge University Press, 1989
- Derrida, J., *Kracht van wet. Het 'mystieke fundament van het gezag'*. Kampen: Agora, 1994
- Enzensberger, H.M., *Oog in oog met de burgeroorlog*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1994
- Foucault, M., *Discipline, toezicht en straf*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1989 [1975]
- Garland, D., The limits of the sovereign state. Strategies of crime control in contemporary society. *The British Journal of Criminology*, 36 (4), pp. 445–466, 1996
- Tweede Kamer, *Samenleving en criminaliteit. Een beleidsplan voor de komende jaren*. Vergaderjaar 1984–1985, 18995, nrs. 1–2, 1985